

Kopecký, Milan

Vliv antiky na laicizační tendence západoslovanských literatur v době humanismu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1976-1977, vol. 25-26, iss. D23-24, pp. [7]-19

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108596>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STATI

MILAN KOPECKÝ

**VLIV ANTIKY NA LAICIZAČNÍ TENDENCE
ZÁPADOSLOVANSKÝCH LITERATUR
V DOBĚ HUMANISMU**

Specifický vývoj jednotlivých slovanských národů se odráží i ve vývoji jejich literatur, takže zkoumání určitých jevů je ztíženo různou jejich intenzitou v časově nejednotných vývojových periodách. To platí i pro dobu humanismu, přesto však můžeme některé jeho vývojové tendence sledovat komparatisticky. Jednou z nich je *laicizační tendence ve významu úsilí po tematickém posvětšování*. O takto vymezenou laicizaci půjde v tomto článku především, i když sám termín laicizace je obsažnější, neboť zahrnuje všechno, co v době vládnoucí ideologie feudalismu, tj. ideologie křesťanské, vedlo od pojetí náboženského ke světskému. Zde je ovšem třeba přihlížet i k třídní příslušnosti spisovatele a k jeho společenské funkci, k vyjádření jeho vztahu k různým složkám národní společnosti, ke změnám v poměru k církevní autoritě a k autoritě vůbec, k sociálnímu určení díla a samozřejmě i k uměleckému tvaru zkoumaného díla. To všechno tvoří variabilní, ale zároveň logickou strukturu laicizace.

Vědomí různé míry a síly humanismu a jeho časového rozpětí v slovanských literaturách i důvody rozsahové vedou mne k zaměření na literatury západoslovanské. Ani ony ovšem netvoří jednotný celek, např. různě v nich přezívají středověké principy a různě se v nich uplatňuje reformační varianta renesanční kultury. Proto se toto zkoumání zaměří hlavně na literaturu českou, slovenskou a polskou. Tyto tři národní literatury mají ovšem nezfídka jisté vývojové analogie spíše u jižních Slovanů, především v literatuře dalmatské a dubrovnické, než u Lužických Srbů.

Za základní rys humanismu se považuje tvořivý návrat k antice. Tento rys byl stanoven až po časovém odstupu; sami humanisté si ani nebyli dobře vědomi odlišnosti svého přístupu k antice od přístupu středověkého. Někteří z nich byli svým přesvědčením lidmi středověku, nicméně v jejich tvorbě se projevuje nový (v porovnání se středověkem) poměr k přírodě,

k lásce, k morálce, k vlasti apod. Tyto otázky musíme pečlivě zkoumat, neboť někdy je prohlašována každá narážka na antiku, každá reminiscence na antickou literaturu a mytologii, každá recepcce některého motivu apod. za humanistickou, přičemž případů tohoto typu nacházíme bezpočtu už v literatuře středověké a ovšem i v literatuře pohumanistické — barokní, klasicistní atd. To platí zejména pro lyriku, kde někdy badatelům pro samé zjišťování vlivů a reminiscencí z antiky uniká odpověď na to nejpodstatnější, zda totiž spisovatel vyjadřuje individuální city a osudy lidí své doby nebo zda je dosud v zajetí obecných středověkých kategorií.

Přechod od středověkého k humanistickému poměru k antice uskutečňuje se u západních Slovanů velmi pomalu. Poměrně čilé styky lucemburských Čech s renesanční Itálií a slibné náběhy k humanismu v českých zemích zejména za Karla IV. jsou přerušeny husitstvím, které ovšem v jiné podobě většinou s použitím náboženských forem proboují některé pokrokové požadavky sociální a národní (např. nadřazenost moci státní nad církevní, užívání národního jazyka ve všech oblastech kultury aj.); na to pak mohli navázat představitelé národního humanismu. Humanismus se znovu vynořuje v době poděbradské (r. 1469 vzniká Rabštejnův Dialog) a poněkud sílí v době jagellonské (tehdy působí např. největší reprezentant latinského humanismu Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic; po Všehrdově programové předmluvě k překladu Knih o napravení padlého od Jana Zlatoústého z r. 1495 krystalizuje i humanismus národní), ale chybí zde ohnisko vyznařující novou ideologii. Instituce, která mohla plnit jeho funkci tj. pražská univerzita, se v době poděbradské i jagellonské brání humanismu a odmítá každého, kdo přichází s novými myšlenkami. Svědectvím toho je osud Václava Píseckého, který se mohl stát iniciátorem humanistických studií na artistické fakultě, ale pro odpor konzervativní většiny se mu to nepodařilo, přestože zastával děkanskou funkci. Nedokončiv ani děkanský rok, odchází Písecký do Itálie jako vychovatel Zikmunda Hrubého z Jelení, v Itálii předčasně umírá, a pražská univerzita nemá tehdy uplatnění ani pro jeho humanisticky vzdělaného žáka (Zikmunda Hrubému bylo působení na univerzitě v Praze nabídnuto až r. 1540, kdy už byl znám jako učenec evropského formátu a uznávaný vydavatel klasiků u Frobenia v Basileji). Pro rozvoj humanismu na Slovensku dávala slibné předpoklady Academia Istropolitana, mj. také zásluhou svého organizátora a prvního kancléře Jána Vitěze i vlivu královského dvora Matyáše Korvína; ale její krátké trvání nemohlo uzpůsobit slovenské kulturní prostředí pro přijetí nového kulturního proudu. Lepší byla situace s pronikáním humanismu do nejvyšší soudobé školské instituce v Polsku. Na krakovské univerzitě vykládá už v třicátých letech Grzegorz z Sanoka Vergilia, humanismus zde podporují i někteří další učenci, avšak i zde ustupuje scholastika velmi pomalu.

Naše poznámky o úloze vysokého školství při šíření humanismu u západních Slovanů se nemohou vyhnout cizím akademiím, na nichž studovali západoslovanští studenti. Pro poznání a osvojení humanismu byla významná nepochybně univerzita v Padově, kam odcházeli v nemalém počtu na studium Poláci (a ještě ve větší míře Charváti); čeští a slovenští studenti se zase vzdělávali ponejvíce na luteránsky orientované univerzitě ve Vitemberku a na kalvinsky reformovaných akademiích v Heidelbergu,

Curychu a Ženevě. Avšak kromě škol mají pro západoslovanské kulturní prostředí značný význam propagátoři humanismu, kteří si kolem sebe vytvářeli kroužky, odkud se šířil humanismus. Z tohoto hlediska je důležitý zejména Konrad Celtis, který působil v Praze, v Krakově, v Budíně a ve Vídni, přičemž v Praze nenašel tak velké pochopení jako v jiných kulturních centrech: inspiroval založení literární společnosti v Krakově Sodalitas litteraria Vistulana a v Budíně Sodalitas litteraria Danubiana, která posléze fungovala ve Vídni a jejímiž členy byli také čeští a slovenští vzdělanci. Působením učených společností a kroužků propagujících a prosazujících humanistické ideje můžeme vysvětlit erudici některých významných slovanských humanistů, kteří prokazatelně nestudovali na žádné vysoké škole.

U pokrokově smýšlejících zastánců nového kulturního proudu krystalizovalo postupně přesvědčení, že dosavadní zájem o studia divina je třeba zaměnit zájmem o studia humana, tj. zřetel k Bohu a věčnosti nahradit zřetelem k člověku a k pozemskosti. Z toho samozřejmě vyplývaly důsledky pro vědu a umění: obě oblasti se laicizují, a to pod tlakem společenského vývoje a za vydatného přispění antické kultury. Antika se stává vzorem v různých oborech a humanistickému ideálu je přizpůsobována i antická literatura. Z ní se vzdělanci nezdědka dovolávají Terentiova verše, který nový ideál výstižně vyjadřuje: homo sum, humani nil a me alienum puto. Terentius je jim ostatně velmi blízký stejně jako starší římský komediograf Plautus, blízký je jim také Cicero, jemuž humanisté někdy autorství uvedeného verše připisovali, snad proto, že jej citoval ve svém spise *De officiis*.¹ Terentius, Plautus a Cicero si z hlediska našeho tématu zaslouží především pozornost, avšak laicizační proces je podporován i překlady a adaptacemi z děl dalších antických spisovatelů.

S mnohem větším rozšířením latiny nežli řečtiny v západoslovanských zemích 15. až 17. století souvisí upřednostnění římské literatury před řeckou. Znalost řecké literatury a její rozšíření v originále bylo u západních Slovanů poměrnou vzácností, s řeckou literaturou se zájemci seznamovali hlavně v latinských překladech a úpravách. V těch se také v západoslovanském kulturním prostředí šířily Ezopovy bajky. Do laicizačních snah se toto dílo začleňovalo už povědomím o jeho autorovi — neprivilegovaném nevzhledném otrokovi, který svou moudrostí převyšuje své pány; je to vlastně učitel morálky, ale žádnou církví nevyvolený ani neposvěcený. Jeho přesné vykonávání rozkazů dávaných mu otrokáři vede k absurdnostem a k odhalení hlouposti rozkazujících pánů. Do laicizační linie zapojovala se myšlenka rovnosti a kritika zlořádů třídní společnosti, i když obě někdy vyplývaly toliko z podtextu bajek. Patří sem i obvyklé rozuzlení Ezopova bohatého života: je nespravedlivě osočen z krádeže kostelních předmětů a odsouzen za to kněžími k smrti. Výraznými motivy tohoto typu, zasazenými do zajímavých syžetů, dá se vysvětlit velký společenský dosah Ezopa

¹ V I. knize, 9. oddílu. Jaroslav L u d v í k o v s k ý k tomu v poznámkách ke svému překladu Ciceronova spisu uvádí, že u Publia Terentia nemá ještě Chremésův výrok z komedie *Heautontimorumenos* „ten smysl, který mu dal Cicero, učiniv jej heslem svého humanismu“ (*O povinnostech*, Praha 1970, str. 177).

v českých zemích i v Polsku. Český Ezop se nachází už mezi prvotisky (z r. 1488) a pak v dalších vydáních, z nichž nejdůležitější bylo prostějovské vydání Jana Akrona Albína Vrchbělského z r. 1557. Na rozdíl od latinské úpravy Ezopových bajek od Heinricha Steinhöwla, která byla předlohou neznámého překladatele z počátků českého knihtisku, užil Jan Akron Albín souboru Steinhöwlova a Brantova *Das Leben Esopi mit desselben etlichen Fabeln* a ve zvláštním oddílu se dokonce pokusil o překlad originálních bajek z řečtiny. Českým Ezopem ovlivnil Ezopa polského, vydaného r. 1522 Biernatem z Lublina. Proticírkevní zaměření polské verze dosvědčují např. tyto dvě sloky z dedikace Janu Pileckému:

*Nie patrzając na biskupy,
którzy mają złotych kupy,
boć nam ci wiare zelżyli,
Boże daj, by sie polepszyli.*

*Dwór nam pokazil kaplany,
kanoniki i dziekany;
wszystko w kościele zdworzalo,
nabożeństwa bardzo malo.²*

Oblibu Ezopa v české i polské literatuře dosvědčuje fakt, že byl vydáván i jako knížka lidového čtení.

Právě v knížkách lidového čtení nabývá proces laizace antické literatury největší intenzity. Z hlediska našeho tématu můžeme rozlišit několik typů. Z nich pozoruhodný je zejména typ vyprávění o antickém hrdinovi, jehož bylo ve středověku využito pro náboženské cíle a kterému bylo za renesance dáno „světské poslání“. Takovým hrdinou byl Alexandr Veliký. Středověké epické skladby si z Alexandra Velikého vytvořily ideálního křesťanského vladaře, typ ušlechtilého středověkého rytíře, který chce jednat podle křesťanských zásad, ale také se od nich hříšně odchyluje a svým koncem připomíná posluchači marnost pozemského snažení a nutnost celoživotní přípravy na posmrtný život. Na rozdíl od toho je v době renesance Alexandr vyličen jako pohanský válečník, jehož bohatý život s množstvím hrdinských činů uspokojuje touhu renesančních lidí po cizích krajinách i dobrodružstvích a po vyžití na tomto světě bez útěchy v pravé radosti až po smrti. Tak ho totiž líčí v tisících z doby renesance povídka česká (1513 a 1586) i polská (1510 a 1550).

Proti středověkému asketismu, umrtvování těla jako „nádoby hříchu“ usiluje humanistický člověk o harmonický vývoj osobnosti, o realizaci starořeckého ideálu kalokagathie. Místo křesťanského mravního ideálu připomínají západoslovanské humanistické literatury nejednou mravní ideál antický. Tak např. v českých verzích Isokratova napomenutí k Demonikovi (tiskem poprvé r. 1512) zdůrazňuje se požadavek rozvíjet v mladém člověku harmonicky schopnosti tělesné, duševní a mravní; dilo vybízí ke ctnostem, které sice vycházejí z etické soustavy starého Řecka, ale jež po české mládeži žádalo i 16. století. Podobně v slovanských zemích dochované verze

² Jerzy Ziomek, *Renesans*. Warszawa 1973, str. 113.

Xenofontovy Kýrů paideie přibližují despotického dobyvatele Kýra jako ztělesnění antického výchovného ideálu.

Do laicizační linie české a polské literatury zapojil se také pseudolukianský dialog Charóna s Palinurem, jehož česká Konáčova verze z r. 1507 ovlivnila polskou verzi Biernata z Lublina z let 1536–1542.³ Záhrobní hovor mytického vládce podsvětí s nepohřbeným bojovníkem z družiny Aeneovy se zásadně liší od středověkých posmrtných dialogů. Jejich postavy zpravidla vyjadřují lítost nad hříchy spáchanými na světě, kdežto v uvedeném díle (vydávaném v latinských humanistických souborech Lukianových spisů, ale od Lukiana nepocházejícím) uvažuje se o účelnosti lidského konání a o možnosti dojít na světě štěstí a spokojenosti. I když rozmluva končí pesimistickým zjištěním, že lidský život je naplněn bídou a neštěstím, přece vyznívá aspoň silným akcentem sociálním: bohatí vykořisťují chudé, nejsou však spokojeni, skutečně šťastní a mravní jsou toliko chudí.

Z římské literatury se v západoslovanských literaturách největší pozornosti těšili Terentius a Plautus. Jejich hry se zde šířily v různých vydáních, v Polsku dokonce ve vydáních vyšlých z domácích tiskáren — např. z třicátých a čtyřicátých let 16. století známe polská vydání Plautových her *Amphitruo*, *Mercator* a *Casina*. Některé hry obou komediografů byly také analyzovány a hodnoceny, a to určitě v některých soukromých kroužcích už koncem 15. století (prokazatelně v Krakově v době působení Konrada Celtise), později i na humanistických školách. Proto také měla tvorba Terentiova a Plautova tak silný vliv na školské hry i na humanistickou teorii dramatu a divadla vůbec. V oblasti školských her byli oba dramatikové vnímáni jako formální vzor, zejména pro stavbu dramatu (antické divadlo ovšem nepůsobí vždy přímo, někdy jde o vliv zprostředkovaný dramatem humanistickým nebo reformačním). Z her Plautových a Terentiových vyplývala samozřejmě jiná ideologie a morálka, než byla středověká. Ze zejména Terentius byl chápán jako protiklad náboženské tematiky a vůbec křesťanské linie divadla, jako představitel laicizační linie divadla, svědčí pokusy nahradit ho v oblasti školského dramatu křesťanskými autory a náboženskou tematikou. Vedle odsudků jeho tvorby a zároveň i tvorby dalších „pohanských“ autorů pokračuje se k vypouštění jeho her z repertoáru školského divadla a naopak i k úsilí o jeho využití pro náboženské cíle, jak dokazuje např. edice *Terentius christianus*, již bylo na konci 16. století užíváno v Polsku.

Důkaz o velké oblibě Terentia a Plauta v Polsku podává Mikuláš Konáč z Hodiškova, který v dedikaci své hry *Judith* (vytištěné 1547) Janu Hodějovskému z Hodějova píše: „Co pak Poláci činí, kteříž někdy dosti málo neb nic svou řečí přirozenou psáti neuměli, ale cizí, latinské užívati musili, již pak nyní netoliko prostě rozprávky spisují, ale rykmy mírnými hry rozličné znamenitých poetuov kratochvilných Terencia a Plauta svým tím hrubým a neohebným glagolem tisknou a na světlo vynášejí.“ Tato dedikace, obhajující češtinu jako literární jazyk, přináší v citované větě stanovisko humanisty obeznámeného s českým a polským kulturním vývojem i vzájemnými vlivy, silnějšími do konce 15. století ze strany české, huma-

³ Srov. Milan Kopecký, *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*. Praha 1962, str. 43–46 (tam je uvedena i další literatura).

nisty tušícího ve své době úsilí polské literatury o tvůrčí svébytnost. Svě stanovisko vyjádřil Konáč hodnocením polštiny dobově podmíněným a z doby také vysvětlitelným, naše pozornost by se však měla zaměřit na zmínku o polských verzích her Terentiových a Plautových. Zatím z první poloviny 16. století žádný polský překlad nebo adaptaci z Terentia a Plauta neznáme; teprve půl století poté (r. 1597) vychází hra Piotra Cieklińskiego Potrójny, což je překlad Plautovy komedie Trinummus lokalizovaný do Polska. Zdá se tedy, že se nám polské překlady her Terentiových a Plautových z doby Konáčovy nedochovaly (známe však jejich některé latinské nápodoby, např. Plauta napodoboval Grzegorz z Sanoka), nevýrazným potvrzením jeho formulace je dosud jenom poznámka v inventáři M. Szarfenberka z r. 1547 o exempláři Terentiových komedií mezi polskými knihami.⁴

Pokud jde o vliv Terentia a Plauta na humanistickou teorii literatury, je součástí vlivu antických teorií na západoslovanské literatury období humanismu. Na ně působila zejména Horatiova Epistola ad Pisonem a Ciceronova díla De inventionem a Orator, menší než ve středověku byl za humanismu vliv spisu mylně připisovaného Ciceronovi Rhetorica ad C. Herennium i vliv Aristotelovy Poetiky, naopak větší měrou než v předchozí vývojové periodě se pro teorii literatury využívalo Platónových dialogů. V oblasti polské teorie divadla byli častým východiskem Euanthius a Donatus, známí vykladači antické dramatiky, zejména tvorby Terentiovy. Teoretický dosah měla někdy i záporná hodnocení, např. v Polsku odsoudil hry Terentiovy a Plautovy Chrystian Ischyrius v předmluvě k moralitě Piotra Diesthemia Homulus nebo Marcin Bielski ve hře Komedya Justyna i Konstancyje. Naopak už zmíněný Piotr Ciekliński vymezil v úvodu ke hře Potrójny poslání polského dramatu stejně moralistně a vlastenecky, jak to učinil půl století předtím pro českou literaturu Konáč. Ten také v úvodním věnování k biblické hře Judith obhajuje ušlechtilý účel antického divadla a horuje pro podobnou dramatickou tvorbu v českém jazyce. Konáčův projev neměl úzce vymezený dosah, nýbrž můžeme jej dokonce pokládat za svého druhu program, využitý později v prologu ke Komedii o králi Salomúnovi (1571 a 1604), která vznikla jako kolektivní výtvor ve škole sv. Štěpána na Novém Městě pražském.⁵

V souvislosti s recepcí Terentia a Plauta je třeba také uvést, že vybrané obraty z jejich her působily na jazykovou praxi, a to nikoli jenom v latině, ale v překladech i na národní jazyky. Svědectvím toho je výbor různých formulí z Terentiových komedií vydaný Pavlem Vorličným r. 1550 nebo soubor sentencí vydaný Veleslavínem r. 1589 a nazvaný Elegantiarum e Plauto et Terentio libri duo. Soubor pořídil saský humanista Jiří Fabricius; Veleslavín jej přeložil a připojil k němu i sentence z her Publilia Syra i některých starověkých autorů s výklady, na nichž se vedle Fabricia podílel Erasmus Rotterdamský. Konverzační obraty, kterými v duchu své mateřštiny Veleslavín „přeložil“ některé formule Plautovy a Terentiovy,

⁴ Viz Marian Sz y j k o w s k i, *Dramat w Polsce*. Dzieje literatury pięknej w Polsce. Kraków 1963, 2. vydání, 2. část, str. 295.

⁵ Viz v mé studii *K počátkům českého dramatu v období renesance*. Listy filologické 1963, str. 290–304.

obohacují češtinu a — protože jsou ponejvíce světského obsahu — zapojují se do laicizačních snah české literatury doby veleslavinské. Při těsných kulturních stycích česko-polských dá se předpokládat i rozšíření spisu do Polska, ostatně Veleslavín — stejně jako před ním Konáč — zahrnoval do svého publika i Poláky (důkazem toho je např. polský rejstřík, vedle rejstříku latinského a českého, v jeho vydání Herbáře z r. 1596).⁶

Zatímco vliv Plauta a Terentia na západoslovanské literatury je nejnvýraznější právě v humanismu, byl Cicero pro tyto literatury autoritou už dlouho předtím.⁷ Zásady dokonalého řečnického projevu byly odvozovány především z jeho spisu *De oratore* a z jeho řečí, které byly studovány a napodobovány a na nichž se také zakládaly různé humanistické příručky a učebnice. Vedle Cicerona se v době humanismu dostává v oblasti rétoriky vysokého ocenění i Quintilianovi, autorovi spisu *Institutiones oratoria*, ten však sám vydatně těžil právě z Cicerona. Slovanští humanisté zpravidla doporučují adeptům řečnický stylus ciceronianus a stavějí jej nad stylus scholasticus, Cicero je upřednostňován i před řeckými rétory Periklem a Démosthenem. Ciceronovy teorie využívá rétorika jak duchovní, tak světská, ovšem duchovní řečnictví má vedle Cicerona své tradiční křesťanské vzory (Jana Chrysostoma, Augustina Aurelia, Bernarda z Clairvaux aj.), k nimž v době reformace přibývá ještě Erasmus Rotterdamský jako autor spisu *Ecclesiastes sive de ratione concionandi libri quattuor* (1544), kdežto světské řečnictví se opírá především o Cicerona. Z něho se odvozovalo poslání řečníka „docere atque movere“, někdy též „delectare“. On byl vzorem pro kompozici řečnického projevu, děleného zpravidla na čtyři charakteristické části, na Ciceronovi se ukazovalo umění amplifikace i abreviace i jiných uměleckých prostředků řečnického projevu. O Ciceronově vlivu svědčí zejména politické řeči západních Slovanů, z nichž některé se posouvají formálními rysy do jiných žánrových oblastí, např. do epistolografie (tak *Apologia Karla staršího z Žerotína* z r. 1606 má formu dopisu, jde však o projev řečnický).

Zaznamenání si zasluhují některé západoslovanské překlady a adaptace z Cicerona. Jeho spis *De officiis* přeložil do polštiny Stanisław Koszutski s názvem *O powinnościach wszech stawów ludzi księgi troje*, překlad však zůstal v rukopise a vyšel až po autorově smrti r. 1575. Dílo je naplněno ušlechtilou ciceronskou humanitou, která působila na soudobou morální praxi. Je ovšem známo, že pozdní antika už usilovala o křesťanskou adaptaci pohanské etiky Ciceronovy, a to především ve spise sv. Ambrože *De officiis ministrorum* z konce 4. století n. l. Skutečnost, že tento spis je na konci 16. století přeložen do češtiny Trojanem Nigellem z Oskořína (tisk z r. 1597) a čten především studenty pražské univerzity (M. Trojan Nigellus byl tehdy jejím rektorem a znal ovšem souvislost Ambrožova spisu s Ciceronem), svědčí o složitém, nikoli přímočarém směřování české literatury (a nikoli jenom české) k laicizaci. — Mnohem déle nežli překlad Koszut-

⁶ Srov. Milan Kopecký, *Daniel Adam z Veleslavína*, Praha 1962, str. 34–35, a *Tři kapitalky o české literatuře předbělohorské* (in: *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej*, Warszawa–Praha 1963, str. 109).

⁷ Srov. široce pojatou práci Tadeusze Zielińskiego *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Berlin 1908.

ského zůstaly v rukopise české překlady Laelia a Paradox (z r. 1513) od Řehoře Hrubého z Jelení. Ten je také autorem Napomenutí Pražanům, které pravděpodobně už bylo vytištěno (tisk se nedochoval) a v němž Hrubý aktualizoval Ciceronovo dílo De imperio Gnaei Pompei. Hrubý do svého Napomenutí převzal především Ciceronovu charakteristiku znamenitého velitele, vyjádřil však zároveň své hrdé vlastenectví — mimo jiné i tím, že vedle zvůcných jmen antických velitelů připomněl pochvalně také české válečníky, mezi nimi i Jana Žižku. Řehoř Hrubý se rozhodl v době hrozící občanské války v Praze (r. 1511) psát o výborném vojevůdci a o válce (která je podle něho oprávněná jen tehdy, vede-li se za sociální spravedlnost) proto, aby pod takovým vojevůdcem našla ochranu chudina a zvláště zbídačelí sedláci. Dílo určené původně k obhajobě války (Cicero se přimlouval svou řečí za návrh tribuna lidu C. Manilia, aby do čela vojska válčícího proti pontskému králi Mithradátovi byl postaven Gnaeus Pompeius) mění v dílo obhajující mír. Ciceronova řeč, proslovená v zájmu vládnoucí třídy římské republiky, přetváří se téměř po šestnácti staletích v projev, kterým je obhajován hospodářsky závislý lid jagellonských Čech.

Podobně jako v případě Plautově a Terentiově byla v době veleslavínské (r. 1589) vydána kniha frází z Ciceronových dopisů s názvem *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres*. V Ciceronově díle viděl Veleslavín vzor dokonalé latiny a jeho rozhodnutí (vzniklé při jeho přisedání u zkoušek na pražské univerzitě) vydat vzorné latinské fráze s jejich českým překladem bylo usnadněno existencí vhodného spisu německého humanisty Jiřího Fabricia Kamenického. Při práci na svém spise měl Fabricius na mysli především německé vzdělance užívající latiny, a proto mu šlo hlavně o sestavení Ciceronových frází a teprve na druhém místě o jejich překlad do němčiny, takže v jeho spise se nezdá vyskytnout latinská fráze bez německého překladu. Na rozdíl od toho myslí Veleslavín jak na potřebu latinské školní praxe, tak na publikum píšící a čtoucí česky. Jeho snaha obohatit český styl má z hlediska konce 16. století značný význam, i když vycházela z napodobení latinských klasiků, především Cicerona. Čeština se tímto způsobem obohacovala o frazeologii diferencovanou podle tří stylů ustálených v antické epistolografii, což bylo přínosné i pro soudobé laicizační tendence.

Na Slovensku působí Cicero (ale také Aristoteles, Ovidius aj.) na vynikajícího humanistu Martina Rakovského. Je to zřejmé z jeho latinské veršované knihy o sociální skladbě společnosti a o příčinách státních převratů (*Libellus de partibus Reipublicae et causis mutationum regnorum imperiorumque*), vydané ve Vídni 1560.⁸ Rakovského vysoké hodnocení manuálně pracujících i hmotně strádajících připomíná první, sociálně útočnou verzi českého spisu Viktorina Kornela ze Všehrd *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery* (tato verze, rukopisná, pochází z r. 1499, třídně kompromisní tištěná verze je z r. 1508). Oba spisy vnučují v pasážích podávajících teorii státu analogie s Niccolem Machiavellim: na rozdíl od koncepce jeho spisu *Il principe* jsou oba slovanští humanisté so-

⁸ Srov. Ján Mišanik—Jozef Minárik—Milena Michalcová—Andrej Melicherčík, *Dějiny staršej slovenskej literatúry*. Bratislava 1958, str. 92n.

ciálně vnímavější, což se projevuje i ve zřeteli k neprivilegovaným vrstvám společnosti. Cicero působil i na spis Rakovského *De magistratu politico* (vyšel v Lipsku r. 1574). Laicizační aspekt je tu v ostrém odsudku římské církve, již Rakovský vytyká hromadění majetku beze zřetele k potřebám lidu, naopak ideální panovník má být — jak se v duchu Ciceronově domnívá Rakovský — štědrý a citlivý k prostému lidu. Antika je tedy u Rakovského, podobně jako u Řehoře Hrubého, využita v zájmu snah sociálně pokrokových a zesvětšovacích.

V západoslovanských tiskárnách vyšlo také několik vydání Ciceronových spisů v jazyce originálu. Za hranicemi své vlasti působil Polák Andrzej Patrycy Niedecki, absolvent padovské univerzity, který r. 1561 vydal v Benátkách poprvé (poté následovalo několik reedí) *Fragmentorum M. T. Ciceronis* tomi IV. Polák Niedecki patří podobně jako Čech Zikmund Hrubý z Jelení k těm západoslovanským humanistům, kteří přispívali k rozvoji evropského humanismu za hranicemi své vlasti jako kritičtí vydavatelé antických spisů.

Na zesvětštění západoslovanské renesanční poezie působily vydatně Ovidiovy *Metamorphoses*. Nebyly překládány jako celek, oblíben došel především příběh o Pýramovi a Thisbě. V něm je zpodobena láska milenců nezatížených náboženskými předsudky, končící „hříchem proti 5. přikázání“. Do české literatury byla tato „proměna“ uvedena už na počátku 16. století, dochovalo se nám však až zpracování z r. 1592 a asi z téže doby pochází též polská verze Andrzeje Dębowského (a dalmatská Brna Krnaričie). Současně ovidiovská teorie lásky ovlivňuje některé spisovatele, např. Poláka v českých zemích dočasně usedlého Bartoloměje Paprockého z Hlohov, který do své třídílné *Nové kratochvíle*, s kterouž tři bohyně, totiž Juno, Venus a Pallas, na svět přišly (Praha 1597, 1598 a 1600) začlenil svůj polský veršovaný soubor *Próba cnot dobrých a místy* i adaptace některých básní Kochanowského a Reje z Nagłowic a ovšem i četné ohlasy antické literatury. Že Ovidiova erotika nebyla přijímána vždy souhlasně, dokazují některé odsudky; tak např. latinská didaktická sbírka polského bilingvisty Sebastiana Klonowicze *Philtron* přináší křesťanskou kritiku antického, zejména Ovidiova pojetí lásky, nebo tvorba „českého Ovida“ Šimona Lomnického z Budče kontaminuje ovidiovské motivy s křesťanskou moralizací.

Zesvětštění slovanských literatur období humanismu neovlivňovala antická literatura pouze přímou cestou přes překlady a adaptace, nýbrž také nepřímou, a to prostřednictvím ponejvíce ve středověku vzniklých zpracování antických témat a motivů. Tak např. vyprávění o Tróji se v slovanských zemích nečetlo v překladech z Homéra nebo z Vergílie, což ovšem neznamená, že by jejich díla zůstala bez vlivu na slovanské humanisty (připomenou aspoň pokus Jana Kochanowského o překlad z Iliady *Monomachija Parysowa z Menelausem* a vliv Iliady na jeho tragédii *Odprawa posłów greckich* z r. 1578 nebo překlad Vergíliovy *Aeneidy* od Janova mladšího bratra Andrzeje v r. 1590). Trojská válka byla ve svých příčinách, průběhu i následcích důkladně vyličená v několika pozdně starověkých a středověkých spisech, z nichž v době humanismu zvláště proslula *Historia destructionis Troiae* (dokončená r. 1287) Quidona z Columny. V různých kulturních kontextech slovanských zemí se poutavě světské vyprávění o Tróji, uvedené do písemnictví českého, slovenského, polského,

ruského i jihoslovanského, odlišovalo od převládající náboženské tematiky. Popularitu trojanské historie podle Quidonova podání dosvědčují v českých zemích dvě prvotisková vydání (patrně r. 1468 a r. 1488) a další vydání z let 1603, 1790, 1812 atd., která byla jistě v oběhu i na Slovensku a v Lužickém Srbsku, polská tištěná verze kroniky podle spisů ze 4. a 5. století n. l. od Darese Frygijského a Diktyse Krétského je z roku 1563 a 1597. Některé epizody a motivy trojanské kroniky byly pak různé adaptovány v renesanční rozprávkové literatuře.

Češi, Slováci, Poláci a Rusové si také do svých literatur uvedli *Gesta Romanorum*. O jejich rozšíření v Polsku svědčí kromě rukopisů tisky z let 1543 a 1566. Polská verze se pak stala v 17. století předlohou verze ruské. Tato kompilace pseudohistorických příběhů odehrávajících se většinou v Římě byla laicizačním prvkem už v typickém středověkém útvaru náboženském — v kázání: některé příběhy z *Gest* vkládali kazatelé do svých projevů jako ilustrační materiál výkladů především mravoučných. Z písemné podoby takových kázání vyplývala výrazněji než z podoby mluvené samostatnost příběhů, a proto byly některé z nich jako samostatné opisovány a později vydávány tiskem. Církevní činitelé si ovšem uvědomovali laický obsah a dosah příběhů, a proto k nim mnohdy přidávali duchovní interpretaci (tzv. *sensus spiritualis*). Že se v mysli čtenáře nebo posluchače uchoval a více ho ovlivnil především světský děj příběhů a teprve druhotně didaxe, vyplývalo z větší přitažlivosti poutavé epiky před suchou didaxí. Některé příběhy měly však i obsah náboženský a bylo jich v rámci pastorační práce také velmi využíváno, např. látka o Jovianovi, císaři římském, zpracovávající téma pýchy člověka vedoucí k jeho zbožštění a k trestu za tento „hřích“.

Zvláštní pozornosti si zasluhuje laicizační funkce knih o starých, tj. antických filozofech a spisovatelích. Z nich velkého významu nabyla kniha Angličana Waltera Burleye *De vita et moribus philosophorum et poetarum* z první poloviny 14. století. V českém překladu Mikuláše Konáče z Hodiškovy vyšla tato kniha v jeho pražské tiskárně r. 1514 s názvem *Životové a mravná naučení mudrcuo přirozených a mužuv ctností osvícených krátce vybraní a tato verze byla pak předlohou polského zpracování Marcina Bielského, vydaného r. 1535 v Krakově s titulem *Żywoty filozofów, to jest Mędrców nauk przyrodzonych*... V době popularizace českého humanismu zpracoval Burleyův spis nově Šimon Lomnický z Budče, jehož veršovaná verze vytištěná r. 1595 je samostatnější nežli Konáčova; obě verze byly jistě v oběhu i na Slovensku. Uvedeným slovanským humanismům sloužilo sice jako pramen dílo s mnohými rysy ještě středověkými (je naplněno různými smyšlenými historkami, např. o Vergiliovi jako čarodějovi), ale v době humanismu je právě tímto dílem posilováno směřování k laicizaci, a to soustředěním na pohanské osobnosti, nikoli na křesťanské svěťce a mučedníky. Z vyprávění o těchto osobnostech vyplývala místy silná moralizace, ale i ona je pokrokem proti moralizaci pojaté vyložené nábožensky.*

To platí i pro další látky, např. pro vyprávění („román“) o Apolloniovi, králi tyrském s četnými dobrodružnými epizodami (filiace textu: řečtina — latina — čeština — polština — ruština), pro vyprávění o poctivé a šlechtetné paní Lukrecii s „hříšným“ rozuzlením v sebevraždě hrdé Římanky aj.

Uvádění antických nebo do antiky se hlásících látek spadá do doby laicizace některých biblických námětů, zejména ze Starého zákona, jehož látková různorodost dávala k tomu velmi dobré předpoklady, neboť od původu šlo zčásti o světskou literaturu. Tak např. v době renesance jsou chápána jako světské milostné příběhy vyprávění o Adamovi a Evě, o Josefovi Egypťském a Aseneth aj. V intencích laicizace rozvíjela se také protikněžská a protipapežská literatura. Její vlastní je ovšem luteránské Německo, odkud k západním Slovanům pronikají různé letáky, pamflety, satiry, dialogy a hry. Z německých dramatiků byl znám zejména Thomas Naogeorgus-Kirchmeyer, jehož satirické drama Mercator (s tematikou „hecastovskou“, pojatou jako luteránská polemika s katolickým učením o pokání) bylo před polovinou 16. století uvedeno do češtiny neznámým autorem zřejmě z luteránského tábora a r. 1549 Mikołajem Rejem z Nagłowic do polštiny. Jednotlivé západoslovanské literatury mají ovšem řadu spisů z protiklerikální oblasti bez příslušné analogie v sousední slovanské literatuře, např. česká literatura další překlad z Naogeorga-Kirchmeyera s názvem Tragedy nova Pammachius jméno mající (vyšel v Norimberku 1546) nebo polská má zase pseudohistorické vyprávění o ženě na papežském trůně s názvem Hystoryja o papiezu Janie tego imenia VIII, zaměřené proti principu tzv. apoštolské posloupnosti hlásanému katolickou církví.⁹

Uvedené zmínky o některých laicizačních projevech v jisté západoslovanské literatuře se už vymykají ze záměru sledovat laicizaci komparativně. K tomuto záměru je třeba zdůraznit, že nedostatek dílčích prací o problematice posvětšťování jednotlivých západoslovanských (a ne jenom těch) literatur dělá z celé této stati pouze pokus o prosondování rozsáhlého materiálu. Stať má charakter předběžných poznámek k opravdu nosnému tématu, které umožňuje stopovat jednu z pokrokových vývojových linií směřujících od středověku k dnešku. Nemohlo zde jít o úplnost, vždyť stranou zůstalo nemálo pozoruhodných jevů. Platí to např. pro idylicky zaměřenou literaturu theokritovskou a vergiliovskou, která se v západoslovanském prostředí projevuje zajímavými skladbami, v nichž se vedle antických ohlasů setkáváme s odrazem lidového života. Tato tvorba má už těžiště v baroku, odkud přechází do preromantismu.¹⁰ Stranou zůstala i oblast satiry ovlivněné římskými satiriky, zejména Juvenalem, ale ta je pěstována především v Polsku (např. Krištofem Opalińským), a to také až v 17. století. Na rozdíl od toho má zase humanistická historická próza v Čechách největšího představitele už před polovinou 16. století v „českém Liviovi“ (jak byl někdy nazýván) — Václavu Hájkovi z Libočan, kdežto v Polsku ji reprezentuje v první polovině 17. století Samuel Twardowski,

⁹ O polské satirické tvorbě tohoto typu srov. blíže v knize Jerzyho Ziomka *Renesans*, Warszawa 1973, str. 123–125 aj.; o české politické satirě předbělohorské srov. edici Jaroslava Kolára *Zrcadlo rozděleného království*, Praha 1963; o slovenské viz *Antologii staršej slovenskej literatúry* od Jána Mišianika, Bratislava 1964 (všude je uvedena další odborná literatura). O domnělé papežce Janě se zmiňuje i český satirický dialog *Rozepře mezi mnichy a čertem* z r. 1562, srov. v Kolárově edici na str. 124.

¹⁰ Srov. Milan Kopecký, *K otázce literárních předpokladů a pramenů preromantické poezie u západních Slovanů*. Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973), Praha 1973, str. 91–100.

jemuž přízvisko „polský Vergil“ patří spíše pro jeho postavení v polské epice než snad pro napodobování Vergilia. Na polské literatuře lze zase přesvědčivěji než v sousedních literaturách dokumentovat vliv Horatiovy poezie, ale také až v době baroka, hlavně v druhé polovině 17. století v uhlazených lyrických básních různého typu od Vespaziana Kochowského (a předtím s opačnou tendencí v díle „křesťanského Horáce“ Macieje Kazimierze Sarbiewského).

Laicizačním rysům tvorby jmenovaných i dalších spisovatelů, usilujících o překonání spiritualismu a asketismu, odpovídají specifické umělecké postupy a prostředky. Ty si vynucují jednak krystalizaci nových žánrů, jako je tomu především u listu, který se za humanismu stává svébytným literárním druhem, jednak obohacování žánrů existujících, jako např. bajek (jsou sociálně účinnější než bajky středověké), rozprávek (v nich se uplatňuje v porovnání se středověkem prostší vztah ke skutečnosti a zřetelnější odraz reality), dramatu (z něho zejména biblické a satirické drama, vyvíjející se nezávisle na dramatu středověkém, směřuje k aktualizování) a dialogu (v něm se střetají protichůdné názory, nejde tedy jen o rozvíjení dané teze jako v dialogu středověkém) i lyriky (milostná lyrika překonává středověké chápání lásky jako milostné služby). Spisy patřící do těchto žánrů opouštějí středověký schematismus častěji ve vnějškových charakteristikách prostředí a osob než ve vnitřním světě jednajících postav; přesto se však objevují pokusy aspoň o jazykové rozrůznění v promluvách a o aktualizaci vtipem, ironií nebo také parodováním obrátů ustálených zejména ve věcné literatuře. Aktualizační smysl má též užívání přímé řeči, která nezřídka dosti kontrastuje s humanisticky členěnou řečí vypravěčovou. Tyto jevy dosvědčují zřetel spisovatelů a vydavatelů k laickému čtenáři a snahu, ne vždycky důslednou, o beletrizaci náboženské tematiky. V beletrizaci tohoto druhu viděli jednu z možností proniknout k publiku ovládanému světským myšlením a světskými zájmy a požadujícímu nekomplikovanou praktickou morálku, tj. především k měšťanstvu, a to spíše k jeho střední vrstvě nežli k patriciátu. I když poetika uvedených i jiných literárních žánrů je dosti různorodá, přece pro ně platí, že se podnětně začleňovaly do literárního kontextu národního i mezislovanského.

INFLUENCE DE L'ANTIQUITÉ SUR LES TENDANCES A LA LAÏCISATION DANS LES LITTÉRATURES SLAVES DE L'OUEST À L'ÉPOQUE DE L'HUMANISME

L'auteur de la présente étude entend avant tout par laïcisation la tendance à laïciser les sujets-bien que ce terme soit plus large: il embrasse tout ce qui à l'époque de la prédominance de l'idéologie féodale, c'est-à-dire de l'idéologie chrétienne, menait d'une conception religieuse à une conception laïque du monde. L'auteur prend aussi en considération le caractère hétérogène de l'humanisme chez les Slaves occidentaux; l'intensité et la chronologie du mouvement variaient selon les pays parce que les principes médiévaux y survivaient encore et que la variante réformatrice de la culture de la Renaissance s'y manifestait de diverses façons. Les matériaux analysés sont tirés surtout des littératures tchèque, slovaque et polonaise.

Le passage relativement lent de l'attitude médiévale à l'attitude humaniste à l'égard

de l'Antiquité en Bohême et en Slovaque est expliqué par le caractère conservateur de l'Université de Prague et par les activités de courte durée de l'Academia Istropolitana de Bratislava: cependant, rappelle M. Kopecký, malgré l'attitude favorable de l' Université de Cracovie à l'égard de l'humanisme, la scholastique en Pologne même ne perd que très lentement du terrain. Chez les humanistes slaves de l'Ouest, partisans illuminés de nouveaux courants culturels, se cristallisait progressivement la conviction qu'il fallait remplacer l'attention jusqu'ici portée aux „studia divina“ par une attention aux „studia humana“, c'est-à-dire qu'il fallait substituer l'intérêt porté à Dieu et à l'éternité par un intérêt porté à l'homme et à ce monde. Il en résultait naturellement certaines conséquences pour la science et l'art: sous la pression de l'évolution sociale considérablement aidée par la culture antique les deux domaines passent par un processus de laïcisation. L'antiquité devient le modèle dans diverses sphères et même la littérature antique est adaptée à l'idéal humaniste. L'auteur illustre cette évolution par l'exemple des traductions tchèques et polonaises des fables d'Esopé et du dialogue entre Charon et Palinure du Pseudo-Lucain, par l'étude des rapports entre les humanistes slaves de l'Ouest et Terence, Plaute, Cicéron, Ovide, etc. Le processus de laïcisation est encouragé aussi par les traductions et adaptations des œuvres d'autres écrivains antiques encore; la culture antique exerçait même son influence de façon indirecte par l'intermédiaire des adaptations de sujets et thèmes antiques créées le plus souvent au moyen-âge, telles Historia destructionis Troiae de Quido de Columna, Gesta Romanorum ou le livre de Walter Burley De vita et moribus philosophorum et poetarum. Certains sujets sont devenus populaires et leurs adaptations sont souvent publiées comme livres de lectures populaires. C'est dans ceux-ci que le processus de laïcisation de la littérature antique s'accomplit. Des techniques et procédés narratifs sont créés pour rendre mieux les traits laïcisants des œuvres des auteurs slaves de l'Ouest à l'époque humaniste qui essaient de dépasser le spiritualisme et l'ascétisme.

L'absence d'études analysant différents aspects de la laïcisation des littératures nationales a pour résultat que le présent article ne représente qu'une tentative pour sonder un matériel très riche: cet article porte le caractère de remarques préliminaires à l'étude d'un sujet d'une très haute portée qui permettra de suivre l'évolution progressive qui va du moyen-âge à l'époque actuelle.

